

*До 65-літнього ювілею професора
Тетяни Анатоліївни Космеди*

**ПОЛІГРАННА ФІЛОЛОГІЯ
БЕЗ КОРДОНІВ**

Колективна монографія

УДК 81'1

П 50

Рецензенти:

Голобородько К. Ю., доктор філологічних наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Ситар Г. В., доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Скаб М. В., доктор філологічних наук, професор, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

*Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 1 від 02.02.2022 р.)*

П 50 **Полігранна філологія без кордонів:** колективна монографія / відп. ред. докт. філол. наук Т. Ф. Осіпова, докт. філол. наук Н. В. Піддубна, докт. філол. наук О. В. Халіман. Харків: Видавництво Іванченка І. С., 2022. 630 с.

ISBN 978-617-8059-53-8

Колективна монографія присвячена багатогранній науковій постаті професора Т. А. Космеди з нагоди її 65-літнього ювілею. У праці вміщено дослідження однодумців, колеґ, учнів і послідовників, що висвітлюють широке коло наукових інтересів ювілярки та присвячені актуальним напрямам сучасної лінгвістики.

Для науковців, викладачів і здобувачів закладів вищої освіти.

The collective monograph is devoted to the versatile scientific figure of Professor T. Kosmeda on the occasion of her 65th anniversary. The paper contains scientific developments of like-minded people, colleagues, students and followers, that cover a wide range of scientific interests of T. Kosmeda and are devoted to current areas of modern linguistics.

The monograph is for scientists, teachers and applicants for higher education.

УДК 81'1

ISBN 978-617-8059-53-8

© Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В., Халіман О. В., 2022 р.

Назустріч життю...

На шляху науки...

До 65 річниці від дня народження
доктора філологічних наук,
професора (Україна),
професора титулярного (Республіка Польща)

ТЕТЯНИ АНАТОЛІВНИ КОСМЕДИ

ЗІСТАВНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УСТАЛЕНИХ ВИРАЗІВ З ОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ (на матеріалі „Короткого українсько-польського словника усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки” Т. Космеди, О. Гоменюк, Т. Осіпової) МИХАЙЛО ТОРЧИНСЬКИЙ, НАТАЛІЯ ТОРЧИНСЬКА

Хмельницький національний університет,
Хмельницький — Україна

“Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки”, укладений Т. Космедою, О. Гоменюк і Т. Осіповою¹³¹⁸, уміщує 1524 українські й польські фразеологізми. До складу окремих із них входять онімні компоненти, що можуть збігатися в обох мовах чи відрізнятися (зокрема мати пропріальну одиницю лише в одній мові або замість однієї власної назви використовувати іншу). Безперечно, від цього змінюється й семантичне навантаження фраземи, її структура та походження, тому дослідження таких паралелей цікаве й перспективне.

Зазначимо, що польські фразеологізми із власними назвами вже були проаналізовані раніше, зокрема й на рівні дисертаційних студій: А. М. Кравчук 1999 р. захистила дисертацію “Польська фразеологія з ономастичним компонентом”¹³¹⁹, у якій описала понад 4000 польських фразеологічних одиниць, до складу яких входить більш ніж тисяча власних назв — антропонімів, топонімів, зоонімів тощо. Основні положення дисертаційної роботи А. М. Кравчук деталізовані в окремих статтях, надрукованих як до захисту дисертації, так і після нього¹³²⁰.

¹³¹⁸ Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / за заг. ред. Т. А. Космеди; уклад. Т. Космеда, О. Гоменюк, Т. Осіпова. Познань-Харків: Коло (м. Дрогобич), 2017. 408 с.

¹³¹⁹ Кравчук А. М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1999. 19 с.

¹³²⁰ Кравчук А. Антична й біблійна ономастична фразеологія польської та української мов: контрастивний аспект. *Slavia Orientalis*. 1999. Т. XLVIII. № 2. S. 239–253; Кравчук А. Омонімія у сфері польсько-української ономастичної фразеології. *Матеріали міжнар. славіст. конф. пам'яті професора Костянтина Трофимовича*: у 2 т. Львів: Літопис, 1998. Т. 1. С. 357–362; Кравчук А. Польська фразеологія з іменами святих і назвами свят. *Славістичні записки*. 1998. № 1–2. С. 5–8; Кравчук А. Проблеми зіставного вивчення української і польської фразеології (на матеріалі фразеологізмів

Аналогічні питання були розглянуті в інших наукових працях (наприклад, дисертація Я. Лагинович¹³²¹, стаття О. А. Мороз¹³²² тощо).

Найвні й інші дослідження пропріальних одиниць, що трапляються у фразеологізмах різних мов: англійської (О. В. Сафронова описала 410 англійських фразеологічних одиниць з онімами біблійного походження з погляду загальних семантичних характеристик, структурних особливостей, визначення їхнього лінгвістичного статусу й закономірностей функціонування в мовленні¹³²³), німецької (Н. С. Лалаян схарактеризувала семантичні, структурні та функціональні особливості 1800 фразеологічних одиниць з онімним компонентом у сучасній німецькій мові, а також їхні модифікаційні властивості в різножанрових текстах¹³²⁴, а Ю. А. Фірсова встановила лінгвокультурологічні особливості утворення та структурного й семантичного розвитку 512 фразеологічних одиниць із топонімічним компонентом у німецькій мові крізь призму взаємозв'язку мови й культури шляхом виявлення характеру взаємодії мовних і позамовних (культурологічних) чинників у семантичній структурі фразем¹³²⁵) та української (О. А. Мороз проаналізувала структуру та семантику більш ніж 3 500 фразеологізмів із пропріативами¹³²⁶,

з античними і біблійними власними назвами). *Нова педагогічна думка*. 1998. № 3. С. 67–70; Кравчук А. Реалізація семантики власної назви в польській ономастичній фразеології. *Мовознавство*. 2001. № 2. С. 26–34; Кравчук А. Русская ономастическая фразеология античного и библейского происхождения в сопоставлении с польской. *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 1998. № 5–6. С. 54–56; Кравчук А. Семантизація ономастичного компонента польських усталених зворотів. *Славістичні студії*. Матеріали V Міжнар. славіст. колоквиуму. Львів: Наук. тов. ім. Шевченка, 1997. Т. 1. С. 54–56; Кравчук А. Структурно-семантичні моделі польської й української фразеології з власними назвами: поєднання національних та інтернаціональних ознак. *Проблеми слов'янознавства. Problemy slov'ianoznavstva*. 1999. Вип. 50. С. 97–101; Кравчук А. Етноними в составе польских устойчивых оборотов. *Язык. Культура. Взаимопонимание*. Матеріали междунар. конф. Львов: Львов. гос. ун-т, 1997. С. 116–119.

¹³²¹ Лагинович Я. Имена собственные в русской и польской фразеологии: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.19 / Белорус. гос. ун-т, Минск, 1978.

¹³²² Мороз О. А. Ономастична фразеологія в українській та польській мовах в національно-культурному слов'янському просторі. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 66. Т. 278. С. 77–81.

¹³²³ Сафронова О. В. Структура і семантика фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом біблійного походження в сучасній англійській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1997. 19 с.

¹³²⁴ Лалаян Н. С. Фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом у сучасній німецькій мові: структурно-семантичний та функціональний аспекти: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2008.

¹³²⁵ Фірсова Ю. А. Фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом у німецькій мові: лінгвокультурологічний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. лінгв. ун-т. Київ, 2002.

¹³²⁶ Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом „власне ім'я в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2002.

а Н. М. Пасік виконала комплексну характеристику українських фразеологічних і паремійних одиниць з онімами як однієї з груп фразеологічної системи української мови із семантичного, семантико-граматичного та структурно-граматичного поглядів, завдяки чому виявила семантичну специфіку онімів і встановила закономірності актуалізації їхніх значень¹³²⁷).

Короткий бібліографічний огляд досліджень, у яких проаналізовано власні назви в складі фразеологізмів, тобто онімний компонент (на нашу думку, саме так має трактуватися сукупність пропріативів, оскільки ад'єктив „ономастичний” стосується ономастики; крім того, ми описуємо власні назви, а не власні імена, тому що в українській мові немає зіставлення власних і загальних імен, а є власні та загальні назви), дає змогу зробити короткі висновки: 1) вітчизняні ономасти звертають серйозну увагу на особливості функціонування власних назв у складі усталених мовних конструкцій, причому не лише в рідній мові, а й в іноземних; 2) якщо спочатку було схарактеризовано переважно антропоніми й топоніми, то останнім часом до аналізу залучають пропріальні одиниці інших онімних класів, зокрема міфоніми й етроніми; 3) матеріал для дослідження беруть в основному з лексикографічних видань, що закономірно, адже саме словники подають кодифіковану структуру фразем; водночас засвідчено, що „Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки” як джерело для наукових пошуків ще не був використаний у процесі аналізу фразеологізмів з онімним компонентом (відзначимо, що як пропріативи ми кваліфікуємо всі індивідуальні найменування, зокрема вітоніми (власні назви об'єктів живої природи, тобто антропоніми — особові назви, зооніми — клички тварин, фітоніми — номінації рослин, міфоніми — найменування міфічних істот, включно з етронімами — назвами етнічних груп і катойконімами — найменуваннями людей за місцем їх проживання), а також топоніми (власні географічні назви, разом з ад'єктонімами — прикметниками, утвореними від топонімів), космонімами (номінаціями космічних об'єктів), прагматонімами й ідеонімами (власними назвами матеріальних і нематеріальних об'єктів) та ергонімами (найменуваннями груп людей).

Загалом у словнику зафіксовано 107 фразеологізмів, у складі яких наявний онімний компонент, що становить 7,02% від загальної кількості наведених усталених виразів. Безперечно, це менше, ніж в інших студіях, присвячених цій проблемі. Імовірно, автори відібрали лише найбільш поширені фразеологічні конструкції, що відносно рідко мають у своєму складі пропріативи (можливо, цим зумовлений і той факт, що лише четверта частина з них (27,1%) не має відповідників в іншій мові: зокрема, немає в українській — 22, або 20,56%, у польській — 7, або 6,54%).

¹³²⁷ Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ніжин. держ. пед. ун-т імені Миколи Гоголя. Ніжин, 2000.

Розглянемо детальніше причини відсутності фразеологізмів з онімним компонентом спочатку в українській мові (відповідно, вони наявні в польській).

Передусім це антропоніми (імена чи прізвища реальних осіб або взятих із художнього мовлення, тобто фактично антропоетоніми), які побутують на території Польщі (у перших дужках наведено номер фраземи в словнику, а в других — етимологічні відомості, більшість із яких наявна в лексикографічному виданні), як-от:

(368) *два чоботи — пара* // *wart Pac pałaca, a pałac Paca* (Л. М. Пац мав палац, збудований у 1822–1823 р. в Довбспуді на Сувальщині);

(486) *чекати з моря погоди* // *czekać na Godota* (у творі С. Беккета „Чекаючи на Годо”, надрукованому 1952 р., двоє волоцюг даремно чекають на прихід таємничого й сильного чоловіка, що надасть сенс їхньому життю);

(918) *наговорити сім мішків гречаної вовни* // *pleść jak Piekarski na mękach* (психічно хворий шляхтич М. Пекарські після невдалого замаху на життя короля Польщі Зигмунта III Вази під тортурами давав безглузді свідчення);

(1022) *оббивати пороги* // *chodzić od Annasza do Kajfasza* (у Біблії сказано, що Анна і Кайяфі були ізраїльськими первосвященниками, які брали участь у процесі над Христом).

Ще три фразеологізми мають у своєму складі okazіональний антропонім, апелятив, що конотує етніміну семантику, і теонім, який, однак, не змінює загального значення усталеного виразу:

(1364) *ходити кругом та навколо* // *w kołko Macieju*;

(1260) *терпи, козак, отаманом будеш* // *cierp, Kozacze, atamanem będziesz*;

(1390) *хто розуму не має, тому й коваль не вкує* // *komu Bóg rozumu nie da, temu kowal nie wykuje*.

Отже, у складі таких конструкцій зафіксовано вісім найменувань: три імені, два прізвища й по одному антропоетоніму, етніміну та теоніму.

За структурою вказані українські фразеологічні одиниці є словосполученнями (чотири дієслівні складені структури) та реченнями (три, із яких одне — просте, а два — складні; № 1260 можна кваліфікувати і як просте односкладне узагальнено-особове речення зі спільним для обох присудків звертанням). Натомість польські відповідники — це чотири словосполучення, одне з яких просте іменникове (зазначимо, що № 1364 має варіант *w koło*, який є словосполучою). Крім того, № 918 вживається з дієсловом *bredzić*, що, проте, не змінює його структури й значення. І в українській, і в польській мовах це — два прислів'я і п'ять ідіом.

Усі фразеологізми активно вживаються в розмовно-побутовому й художньому стилях мовлення переважно для характеристики побутових епізодів життя, що підтверджується і значенням таких мовних одиниць (наприклад, № 486 — „даремно надіятись на кого-що-небудь, чекати чогось”; № 918 — „наговорити дурниць, нісенітниць”; № 1022 — „1) постійно ходити,

багато разів приходити до кого-небудь, кудись; 2) настирливо з'являтися десь, турбувати когось”).

Укладачки словника також стверджують, що всі ідіоми є розмовними за стильовими параметрами, а одне прислів'я — застарілим. У зв'язку зі зміною структури фразеологізму № 1022 в польській мові його кваліфікують як біблєїзм; також він вважається іронічно-жартівливим (в українській мові — стверджувальним). Жанрово-стилістичні особливості інших фразем збігаються (наприклад, № 368 — іронічно-стверджувальна, № 918 — жартівливо-іронічна, № 1390 — застережлива).

Більш численною є група фразеологічних одиниць, до структури яких входять власні назви лише в українському відповіднику.

Такими складниками можуть бути насамперед особові імена (сім випадків, проте два фразеологізми повторюються):

(77, 93) бідному **Савці** нема долі ні на печі, ні на лавці // *bieda biednemu żyć w świecie samotni*;

(951, 1497) не для **Гриця** паляниця // *nie dla proszą miód*;

(1290) у всякого **Мирона** свої норови // *i cyprusy mają swoje kaprusy*;

(1316) у **Сидора** звичай, у **Петра** свій // *ile ludzi, tyle prawd*;

(1519) який **Сава**, така й слава // *jaki pan, taki kram*.

Зазначимо, що два фразеологізми мають низку варіантів без антропонімів: №№ 77, 93 — *біда бідному без наймита; послав би до млина, та нема кого, пішов би сам, та нема з чим*; №№ 951, 1497 — *є квас, та не для вас; є сало, та не для kota; не для пса ковбаса; не для кицьки сало; як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком (то й не підставляй)*. Останній зворот має варіанти й у польській мові, однак теж без пропріатива: *nie dla proszą miód*; *Nie dla psa kielbasa*; *nie dla kota spryka*.

Традиційно в таких ситуаціях використовують ритмомелодичні особливості особового імені, зокрема — можливість римування з певним апелятивом (*Гриця — паляниця, Сава — слава, Савці — лавці*), іноді — не зовсім яскрава (*Мирона — норови, у Сидора звичай — у Петра свій*), чого немає в польській мові. Водночас слід підкреслити й етнолінгвістичні особливості окремих імен, на які вказував В. В. Жайворонок (*Гриць* „у приповідках виступає об'єктом гумору, насміху, співчуття. Символізує незграбність, некмітливість, невправність”; *Петро* „у народній афористиці є об'єктом гумору і засобом внутрішнього римування, легкої іронії”¹³²⁸). До речі, вищезгадане видання наводить набагато більше прикладів фразеологізмів із вказаними антропонімами, як-от: *Без Гриця й вода не освятиться; Гриць має голову з дурниць; Не видів Гриць ногавиць, то скидав, то вбирив, аж поки їх не порвав або Бери, Петре, поки тепле; Вхопилась би за Петра, тільки школа, що нема; Пішов Петро та вернувся, як було тепло*.

¹³²⁸ Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наук. думка, 2018. С. 165, 475.

У складі двох фразем є українські ойконіми (в першому — ще й етнонім), а однієї — ад'ектонім, причому останній в українській мові має безонімний відповідник (у польській мові — два), проте значення всіх висловів загалом збігаються:

(567) *загинув як швед під Полтавою // słuch o nim przepadł (saginął);*

(867) *на городі бузина, а в Києві дядько // co ta piernik do wiatraka;*

(34) *балакучий, як базарна баба (київська перекупка) // gadatliwy jak baba (przekupka, starzec).*

Також подібною є семантика трьох усталених виразів з етнонімами (лише один із них римується):

(132) *борщ такий густий, що по ньому би й бойко на ходоках перейшов // barszcz taki gęsty, że kot by po nim suchą nogą przeszedł;*

(178) *ведмідь танцює, а циган гроші бере // głupi pracuje, a pan pieniądze liczy;*

(712) *коли біда, не йди до жида, а йди до сусіда // kiedy bieda, do sąsiada.*

Зауважимо, що етноніми (найменування народів, народностей, племен і народів) не завжди пишуться з великої літери, однак більшість ономастів вважає їх пропріальними одиницями.

У семи конструкціях засвідчено теонім *Бог* (один раз — відтеонімний прикметник). „Одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій природи породила віру в надприродні сили, передусім у Бога; це зберегли, зокрема, вигуківі мовні формули звертання людини до Бога (первісно, звичайно, ще дохристиянського) в екстремальних ситуаціях..., також як добрі етикетні побажання близькій людині”¹³²⁹; це, звичайно, стосується не лише української, а й польської мов, а відсутність теонімів у другій зумовлена не низьким рівнем релігійності поляків (паралельно фіксується значна кількість фразем із такими лексемами), а наявністю висловів аналогічного значення без теонімів:

(40) *без Божої волі і волос (з голови людини) не впаде // włos z głowy nie spadnie (nie spadł);*

(351) *дав Бог дитятко, якби ж перше телятко // łatwiej o dzieciaka, niż o cielaka;*

(357) *дай вам, Боже, здоров'я, але в мої груді // zdrowie twoje w dębę moją;*

(654) *і злодій Богу молиться, а чорт його молитву хапає // modli się pod figurą, a diabła ta za skorą;*

(719) *коли кривда, йди до пана Бога на скарпу // komu krzywda, ustąp;*

(803) *має Бога на язичі, а дідька на зубах // modli się pod figurą, a diabła ta za skorą;*

(1003) *ні Богові свічка, ні чортіві кочерга // ni pies, ni wydra.*

В. В. Жайворонок відзначає, що „у народній пареміології яскраво вираженою є дихотомія *Бог / чорт* як уособлення добра і зла..., а також як

¹³²⁹ Там само. С. 47.

указівка на характерне для народу двоєвір'я¹³³⁰, що, зокрема, проявляється у фразеологізмах №№ 654, 803, 1003, однак у польській мові два перші мають однаковий відповідник.

Ще два вирази в українській мові можуть функціонувати у двох варіантах: з кінонімом (кличкою собаки) й геортонімом (найменуванням свята) та без них, як у польській мові, однак в обох випадках семантика практично не змінюється:

(1495) як *собаці (Сіркові) на перелазі // użyć jak psa w studni;*

(1506) (*гарна*) як *яблучко (на Спаса) // [ładna] jak (tynieckie) jabłko.*

Загалом у складі українських фразеологізмів фіксуємо 22 пропріативи: сім теонімів, шість антропонімів (особових імен), чотири етніми, два ойконіми й по одному аргіоніму, ад'ектоніму й зооніму, причому лише в трьох варіантних формах власні назви відсутні.

Характерною структурною ознакою таких фразеологічних одиниць є їхня предикативність, тобто функціонування у вигляді речень: простих однокладних — три (№№ 77, 93, 357) і двоскладних, переважно неповних, — п'ять (наприклад, 40, 803, 1497), складних складносурядних — три (№№ 178, 654, 867), складнопідрядних — шість (наприклад, №№ 132, 351, 1003) та безсполучникових — одне (№ 1316). Зазначимо, що чотири фраземи — це порівняльні звороти (№№ 34, 567, 1495, 1506), які, особливо як скорочені варіанти, можуть бути потрактовані як словосполучення.

Серед 22 фразеологічних виразів — лише чотири ідіоми, решта ідентифікована як прислів'я. Застарілими визначено дванадцять фразем, розмовними або просторічними — дві, порівняльними — чотири, діалектними — одну (ці характеристики збігаються в обох мовах).

Аналогічний висновок можемо зробити й щодо жанрово-стилістичних особливостей, серед яких частіше трапляються забарвлення іронічно-жартівливе (сім випадків), песимістичне (п'ять), жартівливе й застережливе (по три), зневажливе й несхвальне (по два). Лише в трьох польськомовних конструкціях є відмінності в таких параметрах: у №№ 77, 93 замість песимістичної конотації визначено несхвальну, а в № 719 — замість зневажливої рекомендаційну.

Практика мовленнєвої діяльності засвідчує, що зараз у художньому й розмовно-побутовому стилях більш активно використовуються фраземи з антропонімним і топонімним компонентами у складі, натомість з етнічним і теонімним фіксуються рідше.

Домінантними є структури, у яких власні назви трапляються в польській та українській мовах (78; 72,9 %). Спочатку розглянемо конструкції, де вживаються однакові пропріальні одиниці (загалом 71; 61,68 %). Такими передусім є фразеологізми античного (12) і біблійного (18) походження, однак найбільше фіксуємо усталених виразів зі словом *Бог* (35), які можна вважати фольклорними утвореннями.

¹³³⁰ Там само. С. 46.

Структурною особливістю фразем зі словом *Бог* є значна перевага синтаксичних побудов предикативного типу (26), зокрема

а) простих односкладних (4):

(97) *бійся Бога* // *bój się (bójcie się) Boga*;

(123) *Бог* не здурить (або не ошукаєш) // *Boga nie oszukasz*;

(126) *Бог*у не спротивишся // *Bogu się przeciwiać trudno*;

б) простих двоскладних (10):

(61) *береженого Бог* береже // *strzeżonego Pan Bóg strzeże*;

(112) *Бог* вас обмислить // *Pan Bóg was opatrzy*;

(117) *Бог* людей не бракує // *Bóg ludźmi nie brakuje*;

в) складносурядних (2):

(111) *Бог Богом*, а люди людьми // *Bóg Bogiem*, а pop popem;

(125) *Бог*а хвали, а чорта не гніви // *Bogu służ*, а *diabła nie gniewaj*;

г) складнопідрядних (8):

(116) *Бог* знає, що робить // *wie Bóg co czyni*;

(1126) пошли, *Господи*, з неба, чого кому треба // *ześlij, Boże, z nieba, czego komu trzeba*;

(1283) у *Бозі* надія, коли хліб в торбі // *Bóg nadzieja, gdy jest w torbie chleb*;

г) складних безсполучникових (2):

(113) *Бог* дав, *Бог* узяв // *Bóg dał, Bóg wziął*;

(119) *Бог* не видасть, свиня не з'їсть // *kogo Pan Bóg stworzy, tego nie utworzy*.

Як бачимо, будова фразеологічних одиниць у різних мовах майже збігається, хоча трапляються й окремі відмінності, наприклад:

(98) *бійся Бога* та й мене трішки // *bój się Boga*, а по *Bogu* tylko tego, kto się *Boga* nie boi (просте речення // складне речення із сурядністю і підрядністю);

(713) коли *Бог* розуму не дав, так руками не розмірковуй // *Bozia rozumu nie dał* (складнопідрядне речення // просте речення);

(1282) у *Бог*а вір, тільки *Богові* не вір // в *Pana Boga* wierz, ale *Panu Bogu* nie wierz (складне безсполучникове речення // складносурядне речення).

Фразему-словосполуку було зафіксовано лише одну:

(498) з *Богом* // з *Bogiem*.

Серед восьми словосполучень виділяємо п'ять дієслівних:

(238, 1228, 1240) *віддати (Бог*у) душу (спочити з *Богом*, стати перед *Богом*) // *oddać (Bogu) ducha / pojsć do Boga / stanąć przed Bogiem / spocząć w Bogu*;

(480) *дякувати Бог*у // *dzięki Bogu*;

(686) *віддати кесарево кесарю*, а *Боже Богові* // *oddać cesarzowi, co cesarskie, a Bogu, co boskie* (у цьому разі замість складного словосполучення в польській мові функціонує складне речення з неоднорідною супідрядністю),

а також три іменникові:

(127) *Божий* дім // *dom boży (modlitwy)*;

(516) з (*Божої*) ласки // з *bożej łaski*.

У кожному українському фразеологізмі є теонім *Бог (Господь)* — відповідно 35 й 1, у польському — *Bóg (Pan Bóg)* — відповідно 33 й 6; тричі трапляється відтеонімний ад'єктив *Божий*, а в № 124 (*Бого* нема дома, поїхав до Куликова // *Pan Bóg wyjechał do Brodów*) та №1469 (як ми *Бог*у годимо, так і *Бог* нам // *jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie*) — й інші оніми, які ми згодом розглянемо окремо.

Усталені вирази античного походження традиційно мають у своєму складі

а) міфоантропоніми (4):

(133) бочка *Діогена* // *beczka Diogenesa*;

(1001) нитка *Аріадни* // *nić Ariadny*;

(1217) скриня *Пандори* // *puszka Pandory*;

б) відміфоантропонімні прикметники (6):

(7) *Авгієві* *стайні* // *stajnia (stajnie) Augiasza*;

(20) *Ахіллесова* *п'ята* // *pięta achillesowa (Achillesa)*;

(1205) *Сізіфова* *праця* (*Сізіфів* *труд*) // *Szyzofowa praca*;

в) теоніми (5) і відтеонімні прикметники (3):

(289) *гарний* як *Аполлон* (*молодий бог, молодий місяць*) // *piękny jak Apollo (młogy Bóg) / Piękny jak księżyc [w pełni]*;

(370) *дволик*ий *Янус* // *Janusowe oblicze*;

(1245) *Стріла* *Амура* (*Купідона, Амурова, Купідонова*) // *strzała Amora (Erosa, Kupidyna)*;

г) ад'єктоніми (2), утворені від назв античних міст:

(1033) *олімпійський* *спокій* // *olimpijski spokój*;

(1276) *троянський* *кінь* // *koń trojański*.

Як бачимо, усі структури є словосполученнями, утвореними за моделями “іменник + іменник”, “іменник + прикметник”, “прикметник + іменник” (порівняльний зворот). В обох мовах усталені вислови мають шість варіантів, два з яких функціонує без онімів.

Відмінності між польськими й українськими фраземами цього типу стосуються переважно чергування в їхньому складі власне пропріальних одиниць та відонімних прикметників або апелативних конструцій.

У складі фразеологізмів біблійного походження більш продуктивними порівняно з іншими онімами будуть міфоантропоніми, яких зафіксовано 10 (не кваліфікуємо їх як антропоніми, оскільки інформація про їх життя і діяльність узята переважно з легенд та переказів). Варто розрізнити власне міфоантропоніми й відміфоантропонімні прикметники, кількість яких у цих дев'яти конструціях різна в польській (відповідно 9 і 3) та українській (5 і 5) мовах, наприклад:

(8) *Адамов* *ребро* // *żebro Adama*;

(171) *Валаамова* *ослиця* // *Balaama oślica*;

(885) *на лоні* *Авраамовому* // *łono Abrahama (Abrahamowe)*.

Ще в п'яти фразеологічних одиницях наявні власні географічні назви, однакові в обох мовах, однак різниця простежується в тому, чи це власне топонім (українські й польські усталені вирази — відповідно 2 і 4), чи відтопонімний прикметник (4 і 4):

(170) **Вавилонська вежа** // *wieża Babel*;

(481) **Єгипетська тьма** // *Egipskie ciemności*;

(660) **Ієрихонські мури (стіни)** // *ture Jerycha*.

У словосполученні № 1224 (**Содом і Гоморра** // *Sodoma i Gomora*) кваліфікуємо ці пропріативи як різновид міфонімів, оскільки вони фіксуються в міфах: *Содом і Гоморра* — біблійні міста, символ розпусти. У фразеологізмі № 1220 (*служити Мамоні* // *służyć tamonie*) використано теонім („*Мамон, Мамона* — назва сирійського божества багатства”¹³³¹), а в № 1244 (*Страшний (останній) суд* // *sąd Ostateczny*) та № 1288 (*у Великім пості не ходи в гості* // *w wielkim poście nie chodź w gości*) — хрононіми.

Серед фразеологізмів біблійного походження теж домінують підрядні словосполучення (іменниково-прикметникові, іменниково-іменникові, дієслівно-іменникові), проте реєструємо й одну сурядну конструкцію. Варіативність таких сполук досить низька (в українськомовних виразах — чотири варіанти, в польськомовних — п'ять).

Також одиничними фіксаціями засвідчено наявність відантропонімного прикметника: (№ 361) **Дантове пекло** // *Dantejskie piekło (sceny)*, особового імені, яке в польськомовному фразеологізмі представлене своїм варіантом: (№ 210) *вирвався як Пилип (голий) з конопель* // *wyrwał się jak Filip z kopori*; етноніма: (№ 24) *багатий, як жид пархами* // *bogaty jak Żyd w parchy*; топоніма: (№ 240): *відкрити Америку* // *odkrywać (odkryć) Amerykę*, а також двох геортонімів: (№ 825): *минув Снас* — *держи кожуха про запас* // *na Spasa boćki do ciepłic, a bąnki do lasa*; (№ 887) *на Новий рік прибавилось дня на заячий скік* // *na Nowy Rok przybywa dnia na barani skok*.

Структурно це два речення (просте й складне безсполучникове, трансформоване в польському відповіднику в просте) та чотири словосполучення (два дієслівні, іменникове й прикметникове), причому одне є порівняльною конструкцією.

Більш детальну увагу звернемо на фразеологізми, що відрізняються вжитими власними назвами (загалом зафіксовано сім таких виразів). Це, зокрема, дві конструкції, про які ми вже згадували, аналізуючи групу усталених виразів зі словом *Бог*, що доповнюють або антропонім (№ 1469), або топонім (№ 124), причому зазначимо, що обидві назви ідентифікують поселення на території Західної України: *Куликів* — село під Львовом, *Броди* — місто Львівської області.

¹³³¹ Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки... С. 282.

Ще дві фраземи утворені шляхом римування різних антропонімів з іншою лексемою (апелятивом або антропонімом), що забезпечує вислову жартильвий колорит:

(703) *кожна птиця знайде свого Гриця // każda Kasia (Rózia) trafi na swojejgo Jasia (Jósia);*

(1291) *у всякого Мусія своя затія // każda Teresa ma swe interesa.*

Аналогічну семантику має і фразеологізм № 562, що в українській мові функціонує з чотирма антроповаріантами, а в польській пов'язаний з одним антропонімом (у будь-якому разі це, на нашу думку, вигадані особи):

(562) *за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля) // za (czasów) króla Świeczka.*

В. В. Жайворонок теж констатує, що це вигадані персонажі: “за царя (короля) Гороха (Горошка) — дуже давно. За царя Гороха, як було людей трохи (приповідка)”¹³³².

Цей самий дослідник характеризує ще один фразеологізм „верста келебердянська (мальована, пирятинська, чугуївська та ін.) — переносно — про дуже високу людину”¹³³³, який згадується і в словнику:

(184) *верста келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована) // wysoki jak Mariacka wieża (baranowska dzwonnica, babilońska wieża),*

проте є різниця у використанні пропріативів: в українській мові ад'єктивними утворені від ойконімів *Келебердя* (село в Черкаській області), *Пирятин* (місто на Полтавщині) й *Чугуїв* (місто в Харківській області), а в польській — від прагматонімів *Маріацька вежа* (в Кракові), *Барановська дзвіниця* (місто Баранов-Сандомирський у Підкарпатському воєводстві), *Вавилонська вежа* (символ безладу, про який розповідається в Біблії).

Зневажливе й частково образливе для українців значення має усталений вираз № 475 (*дурний як гуцул // głupi jak chachoł małorosyjski*), що підкреслюється і квалітативним прикметником, і етнімом *хохол* — „зневажл.-ірон. або жартильва назва українця”¹³³⁴.

Зооніму *Сірко* в українськомовній фраземі № 1099 (*пожививсь як Сірко настку // wyszedł jak Zabłocki na mydle*) в польській мові відповідає прізвище шляхтича *Заблоцького*, який у XVIII ст., прагнучи уникнути митної сплати за перевезення мила, сховав його під баржею, але мило розтало у воді¹³³⁵.

Певним чином вмотивованою є і пропріальна пара „геортонім — агіонім”, адже темпоральні характеристики *Покрови* (14 жовтня) і *Дня святої великомучениці Урсули* (21 жовтня) практично збігаються, як і погодні особливості:

(1106) *Покрова землю листом покрива // od Świętej Urszuli oczekuj koszuli.*

¹³³² Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури... С. 1577.

¹³³³ Там само. С. 78.

¹³³⁴ Там само. С. 661.

¹³³⁵ Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки... С. 260.

За будовою це чотири речення (три прості й одне складнопідрядне) та три словосполучення (два іменникові й одне прикметникове), причому дві конструкції є компаративемами.

Багато фразеологізмів (зокрема всі усталені вирази античного та біблійного походження) є ідіомами, що часто вживаються в книжному мовленні (насамперед публіцистиці, белетристиці й навіть у науковому стилі), натомість фраземи зі словом *Бог* — це частіше прислів'я, поширені в розмовно-побутовому стилі. Загалом засвідчено 46 ідіом і 32 прислів'я.

Більш поширені фразеологізми застережливого (16), стверджувального (12), несхвального (11), іронічно-жартівливого (10), схвального (8), оптимістичного (6) змісту, натомість рідко трапляються іронічного й жартівливого (по три), вулгарного (два), побажального, зневажливого, презирливого, рекомендаційного, сумнівного й увічливого (по одному). Зазначимо, що шість фразеологізмів авторки словника кваліфікують як евфемізми (наприклад: *віддати Богу душу, спочити з Богом, стати перед Богом* — „умерти”; у *костюмі Адама (Єви)* — „про людину без усякого одягу”), і ще шість — як етикетні структури (*Бійся Бога; Дякувати Богу*).

До книжних віднесено 28 фразеологізмів (частіше це вирази біблійного й античного походження), застарілих — 35 (переважно зі словом *Бог*), розмовних — 19, діалектних — 1, і така конотація майже завжди простежується в обох мовах. У цій групі також виявлено п'ять порівняльних зворотів (власне зворотів і складнопідрядних речень із підрядним порівняльним).

Проаналізувавши всі фразеологізми з онімним компонентом, зафіксовані в “Короткому українсько-польському словнику усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки”, можемо зробити низку узагальнень, що стосуються структури, походження, семантики та інших особливостей цих конструкцій.

Передусім відзначимо незначну продуктивність таких структур, адже з 1524 фразем пропріативи фіксуються лише в 107 (7,02% від їхньої загальної кількості), причому в українській мові власні назви є в 100 висловах (6,54%), а в польській — у 85 (5,58%). Однією з причин цього стала відсутність узагальнення в онімах, адже їхня основна функція — диференційна, сутність якої полягає в розмежуванні однакових денотатів шляхом присвоєння індивідуальних найменувань. Відповідно, ті власні назви, що стають компонентами усталених виразів, мають символічне значення — міжнаціональне або принаймні національне, проте можливі й інші підстави (наприклад, етнокультурна вагомість, фонетичні особливості, зокрема здатність пропріативів до римунання з іншими лексемами, що мають семантику, потрібну для вираження певної ідеї).

Саме ці обставини часто зумовлюють продуктивність різних розрядів онімної лексики.

В українських фразеологізмах представлені теоніми (46) і відтеонімні прикметники (6), особові імена (13) та відантропонімні прикметники (2),

міфоніми, передусім міфоантропоніми й міфотопоніми (10), та відміфоантропоніми прикметники (9), етніоніми (6), топоніми (5) та відтопонімі прикметники (9), хрононіми (6), передусім геортоніми (6), зооніми (2) — загалом 114 пропріальних одиниць.

У польських усталених виразах трапляються теоніми (47) та відтеонімі прикметники (3), міфоніми, передусім міфоантропоніми й міфотопоніми (14), та відміфоантропонімі прикметники (7), особові імена (11) та прізвища (4), топоніми (6) та відтопонімі прикметники (6), хрононіми, передусім геортоніми (4), етніоніми і прагматоніми (по 3), антропоетонім і зоонім (по 1) — загалом 110.

Як бачимо, кількість використаних у фраземах пропріальних одиниць загалом збігається, що свідчить про певну усталеність традицій фразеотворення. Спільними для обох мов є насамперед фразеологізми античного й біблійного походження, а також фольклорного, зокрема з компонентом *Бог*. Відмінними є вислови, які мають у складі реальні (місцеві) власні назви (зокрема антропоніми, топоніми, поетоніми тощо).

Серед аналізованих фразеологічних структур — 55 ідіом і 52 прислів'я, що теж свідчить про подібність використання онімів у цих двох типах.

За будовою розрізняються фразеологізми-словосполучення (1), словосполучення (50) і речення (56), причому другий тип — це переважно іменникові (29) і дієслівні (12) структури, а третій — прості односкладні (8) і двоскладні (17) та складнопідрядні (17) речення. Варіативність синтаксичної будови фразем в українській і польській мовах засвідчена на рівні 5 %. Також зафіксовано 13 компаративем (порівняльних словосполучень і предикативних одиниць).

Якщо говорити загалом про варіативність усталених виразів, то в українській мові вона вища (39,25 %: 107 конструкцій мають 19 варіантів з онімним компонентом і 23 — без нього), ніж у польській (29%: 18 варіантів з онімним компонентом і 13 — без нього).

Автори словника вважають застарілими 49 фразем, книжними — 28, розмовними — 26, евфемізмами й етикетними структурами — по 6. Спостерігаються семантичні конотації і позитивного (стверджувального — 12, схвального — 8, оптимістичного — 7), і негативного (несхвального — 14, песимістичного — 6), і нейтрального (застережливого — 20, іронічно-жартівливого — 18, жартівливого — 7) характеру, тому не варто говорити про значну перевагу тих фразеологізмів, що, наприклад, характеризують людину і її діяльність у якомусь одному аспекті.

На перспективу цікаво було б порівняти усталені вирази з онімним компонентом в інших мовах: як слов'янських, так і германських, романських, тюркських чи угро-фінських, тобто тих, що побутують на суміжних з Україною територіях.